

Чупрій Леонід Васильович
Ісхакова Наталія Гаріївна

Аксіологічні засади становлення українського суспільства в умовах демократизації

УДК 321.022
DOI

Чупрій Леонід Васильович
доктор політичних наук, професор
кафедри соціології та політології
Національного авіаційного університету
пр. Космонавта Комарова, 1, Київ, Україна
Ісхакова Наталія Гаріївна
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри соціології та політології
Національного авіаційного університету
пр. Космонавта Комарова, 1, Київ, Україна

В умовах суперечливого становлення демократичної політичної системи українського суспільства, деформації соціальних зв'язків та втрати ваги попередньо набутих політичних практик особливого значення набуває дослідження процесу політичної адаптації особистості, її активної участі у формуванні нових форм організації суспільства. У статті розкрито закономірності політичної адаптації населення сучасної України в процесі демократичних перетворень. Встановлено загальні характеристики політичної адаптації населення в період демократизації, визначено основні риси цього процесу в різних трансформаційних моделях авторитарних та тоталітарних режимів. Нині вже сформувалися нові системи політичних цінностей, які необхідні для розвитку демократії. Перша група є домінуючою. Вона пов'язана з такими цінностями, як безпека, суверенітет, патріотизм, свобода, права людини, справедливість, політична стабільність. Друга група політичних цінностей все ще перебуває в процесі утвердження, а серед них слід назвати законність, відповідальність, рівність, політичний плюралізм, легітимність. Досліджено основні системи громадянських цінностей українського суспільства. Аналіз аксіологічних засад проведено на основі українських та європейських соціологічних досліджень. Сформовано систему ключових цінностей сучасного українського суспільства, що наведено в результатах соціологічного дослідження, проведеного Національним інститутом стратегічних досліджень Національної академії наук України. Ці висновки підтверджуються результатами дослідження цінностей європейських народів, проведеного "The European Social Survey". Встановлено ціннісні пріоритети для українців. Основними цінностями є здоров'я, сім'я та благополуччя. Другим пріоритетом є соціальні цінності, такі як соціальна рівність і рівні можливості для всіх. Третім пріоритетом є цінності національного та культурного відродження, а також релігійні цінності. Четвертим пріоритетом є цінність саморозвитку. П'ятим пріоритетом для українців складають цінність державної незалежності, розвиток демократії та громадянського суспільства.
Ключові слова: політична адаптація, політична соціалізація, демократизація, система політичних цінностей.

Вступ. В умовах демократизації українського суспільства вкрай важливим є комплексне дослідження чинників політичної адаптації особистості та вже сформованих аксіологічних засад суспільства. Слід уточнити, що політична адаптація буде розглядатися нами як складова більш масштабного процесу політичної соціалізації. Останній представлений як процес інтеграції індивідів до всієї системи соціально-політичних відносин, включення їх в інституціональну структуру суспільства шляхом політичної діяльності особистості, під час якої відбуваються пізнання та подальший розвиток цих відносин.

В другій половині ХХ століття провідною тенденцією світового політичного розвитку стало розгортання процесу демократизації. Дослідження переходу від тоталітаризму та авторитаризму до демократичного режиму переважно були зосереджені на аналізі подій у країнах Південної Європи (Греція, Іспанія, Португалія) та Латинської Америки (Перу, Еквадор, Болівія, Уругвай, Аргентина, Бразилія). Дослідники розробили низку підходів до результатів розвитку демократичних процесів, які згодом були перенесені на дослідження країн у Центральноамериканському регіоні (Гондурас, Сальвадор, Нікарагуа) та країни Африки, Центральної та Південно-Східної Азії. У кінці 80-х років ХХ століття цей глобальний процес перемістився у Східну Європу, а потім охопив Радянський Союз.

На досвіді цих країн у науковій літературі накопичився значний матеріал, що дає можливість зробити певні узагальнюючі висновки щодо демократичної трансформації політичних режимів. З'являється цілий напрям, що має назву «транзитологія», біля витоків якого стояв американський політолог Д. Растоу [4].

У ґрунтовному дослідженні «Переходи від авторитарного правління: попередні висновки про невідзначені демократії» (1986 рік) автори Г. О'Доннел, Ф. Шміттер здійснили порівняльний аналіз перехідних процесів, що відбувалися в країнах Південної Європи та Латинської Америки.

Американський дослідник А. Пшеворський у роботі «Демократія і ринок. Політичні та економічні реформи у Східній Європі та Латинській Америці» (1990 рік) дає детальний опис тих детермінант суспільно-політичного розвитку, які безпосередньо впливають на процес зміни інституціональної системи суспільства, його соціальної сфери та відносин [3].

Даючи широкий аналіз цих процесів, вчені майже не зосереджувалися на проблемі політичної адаптації людей, а якщо ця проблема й входила в поле досліджень, то вона не виокремлювалася як специфічна складова, що вимагає детального опису.

Мета та завдання. Метою статті є визначення аксіологічних засад становлення українського суспільства.

пільства в умовах демократизації. Автори статті пропонують спиратися на аналіз вищезазначених підходів та концепцій демократизації. Вихідна теза є такою: закономірності процесів демократизації є визначальними умовами політичної адаптації людини.

Завданнями статті є:

– розкриття закономірностей політичної адаптації населення сучасної України в процесі демократичних перетворень;

– визначення загальних характеристик політичної адаптації населення в період демократизації, а також визначення основних рис цього процесу в різних трансформаційних моделях авторитарних та тоталітарних режимів;

– з'ясування наявних систем політичних цінностей у сучасному українському суспільстві, які необхідні для розвитку демократії.

Методи дослідження. Дослідження аксіологічних засад здійснене на основі вторинного аналізу результатів соціологічного дослідження, проведеного Національним інститутом стратегічних досліджень НАН України, та дослідження цінностей європейських народів, проведеного "The European Social Survey".

Результати. Демократизація постає як процес зміни політичної сфери суспільства, перетворення політичного режиму в усіх його структурних елементах в окремій країні. Цей процес триває від початку падіння попереднього недемократичного режиму до кінцевої стадії стабілізації нового демократичного режиму.

Виходячи із загальноновизнаних рис демократизації, можемо виокремити загальні тенденції зміни взаємодії людини та політичної системи:

1) делегітимізація руйнує усталену систему взаємозв'язку людини та політичної системи внаслідок кризи державних інститутів та децентралізації влади;

2) лібералізація режиму розширює можливості політичної діяльності індивідів та соціальних груп у процесі реалізації їхніх прав та інтересів;

3) активізація недержавних інститутів сприяє організованій участі громадян у політичному процесі та впровадженню громадянських норм і правил поведінки;

4) формування партійної системи забезпечує структурування суспільних інтересів.

Процес політичної адаптації людей до змін політичної системи має низку загальних характеристик.

1) Соціальна дезорієнтація. Це явище викликане деформацією соціальної та економічної систем суспільства, а також є наслідком руйнації соціальних зв'язків, статусів та ролей, системи норм та взірців поведінки.

2) Нова соціальна ідентифікація. Адаптація індивідів до нових соціально-політичних умов відбувається шляхом встановлення нових соціальних

ідентичностей та входження в інституціональну структуру суспільства.

3) Колективна політична участь. Мобілізація індивідів в рамках недержавних інститутів шляхом групової участі в політичному процесі.

4) Встановлення лояльності до ціннісно-нормативних засад демократичного суспільства [7, с. 366].

Однак слід зауважити, що закономірності трансформації авторитарних режимів відрізняються від демократизації країн з тоталітарним минулим, насамперед пострадянських країн, які мають свої особливості та тенденції розвитку. Отже, політична адаптація людей буде набувати специфічних рис у низці країн.

Таким чином, є істотні відмінності політичної адаптації населення поставторитарних та посткомуністичних суспільств. Вони полягають у такому.

1) Зорієнтованість населення поставторитарних країн на цінності попереднього суспільно-політичного та економічного ладу менше, ніж зорієнтованість населення посткомуністичних суспільств, де на початковій стадії демократизації були наявні такі загальні риси масової політичної свідомості, як патерналістські очікування в соціально-економічній сфері, незацікавленість у політичній участі, недостатній рівень політичної освіченості, недовіра до інститутів влади.

2) У поставторитарних суспільствах лібералізація режиму приводить до активізації населення, у посткомуністичних – до пасивного неприйняття змін. Діяльність недержавних політичних інститутів у поставторитарних країнах більшою мірою сприяє залученню населення як групових суб'єктів до політичних відносин, ніж у посткомуністичних суспільствах, де політична активність громадян не має постійного інституціоналізованого характеру через відсутність практики вираження інтересів соціальних груп організаційними структурами.

3) Лояльність населення до демократичного політичного режиму в поставторитарних суспільствах залежить від успішності функціонування політичних інститутів та представлення групових інтересів, на відміну від посткомуністичних суспільств, де лояльність до нових політичних інститутів та процедур безпосередньо залежить від успішності економічних перетворень.

Для транзитивних країн в процесі переходу до демократичного політичного режиму досить важливим є формування демократичних цінностей.

Формування та становлення ключових демократичних цінностей є життєво необхідним процесом для подальшої розбудови України як демократичної суверенної держави, зміцнення її суверенітету, територіальної цілісності.

Сьогодні більшість населення України усвідомлює, що громадяни відіграють вирішальну роль

у виконанні законів та формуванні нової системи політичних цінностей, призначених для демократизації та зміцнення сучасного українського суспільства в умовах протидії зовнішнім загрозам. На нашу думку, її основу мають становити такі дві групи взаємопов'язаних цінностей:

1) домінуючі цінності (безпека, суверенітет, патріотизм, свобода, права людини, справедливість, політична стабільність);

2) розвиваючі цінності (законність, відповідальність, рівність, політичний плюралізм, легітимність, постматеріалізм).

Спробуємо коротко розкрити функціональні ознаки та орієнтацію на конструктивний розвиток суспільства ключових цінностей громадянського суспільства.

Безпека. Є цінністю, яка гарантується громадянам державою, означає відсутність небезпеки для життя, здоров'я та гідності громадян держави. Безпеки потребує не лише життя людини, але й її власність, родина, культура, довкілля, тобто основні життєві цінності людства. Цінність безпеки та свободи особливо актуалізувалася в умовах збройного протистояння на сході країни, коли ми змушені відстоювати свою свободу, захищаючи власний суверенітет.

Політичний суверенітет. Визначається в сучасній науці як право держави незалежно від втручання інших держав управляти життям своїх громадян, вільно вибирати свої зовнішні стосунки, право нації на самовизначення та свободу соціального вибору.

Загальнолюдською цінністю разом з такими цінностями, як свобода та рівність, визначається цінність суверенітету особистості, тобто усвідомлення людиною власної самоцінності, захисту своїх прав та свобод. Реалізація на практиці цієї цінності може привести до усвідомлення людиною самої себе як цінності, своєї індивідуальності, сприяти розвитку самостійності мислення та дій особистості. Важливою ознакою політичного суверенітету є наявність території. Саме захист суверенної території є одним з головних завдань української держави на сучасному етапі. Нагадаємо, що у Стратегії національної безпеки України зазначено, що найбільш актуальними загрозами для України є:

– військова агресія, участь регулярних військ, радників, інструкторів та найманців у бойових діях на території України;

– тимчасова окупація території Автономної Республіки Крим і міста Севастополя, подальші дії щодо дестабілізації обстановки у Балто-Чорноморсько-Каспійському регіоні.

Патріотизм. Це поняття означає любов до Батьківщини, захист інтересів рідної землі та культури, а також служіння їм. У сучасних умовах глобалізації залишається актуальним значення

патріотичних почуттів особистості, оскільки створення нового типу людини, а саме громадянина світу, відбувається на основі вже накопиченого історико-національного досвіду в процесі безпосереднього діалогу культур.

Права людини. Це основоположна цінність громадянського суспільства, яка передбачає захист і реалізацію таких ключових прав, як право на життя, право на вільний вибір, свобода совісті. Дані ґрунтовного соціологічного опитування свідчать про те, що українці переважно негативно оцінюють рівень дотримання різних прав у державі. Це опитування проведено Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» у співпраці з громадською організацією «Центр інформації про права людини» та Офісом Уповноваженого Верховної Ради з прав людини з 22 жовтня по 6 листопада 2017 року на замовлення Програми розвитку ООН в Україні. Так, 35,2% опитаних вважають, що за час після Євромайдану ситуація погіршилась, а 28,4% взагалі не помітили змін. Ще 22,5% людей відзначили, що у різних галузях права становище неоднакове: щось покращилось, а щось погіршилось [5].

Свобода. Це цінність, яка має всезагальне значення. Вона відкриває перед людиною можливість вибору, самовизначення, реалізації своїх потреб і здібностей. Політична свобода передбачає високий рівень розвитку особистості, саморегуляції, надає людині права голосу та вибору. Загалом політична свобода – це необхідний засіб реалізації інших цінностей. Свобода визначає глибинний сенс існування людини, без якого вона втрачає свою суб'єктивність. Цінність свободи особливо актуалізувалася в умовах збройного протистояння на сході країни, коли ми змушені відстоювати свою свободу, захищаючи власну територію від агресора.

Усталену систему ключових цінностей сучасного українського суспільства демонструють результати соціологічного дослідження, проведеного Національним інститутом стратегічних досліджень [6, с. 468].

Таблиця 1

Система цінностей (за даними НІСД)

Цінність	%
Добробут	46,5
Справедливість	44,3
Стабільність	40,9
Права людини	37,4
Порядок	36,1
Рівність перед законом	30,2
Свобода	18,1
Духовність	14,6
Патріотизм	13,1
Взаємодопомога	10,1
Ефективність	4,1

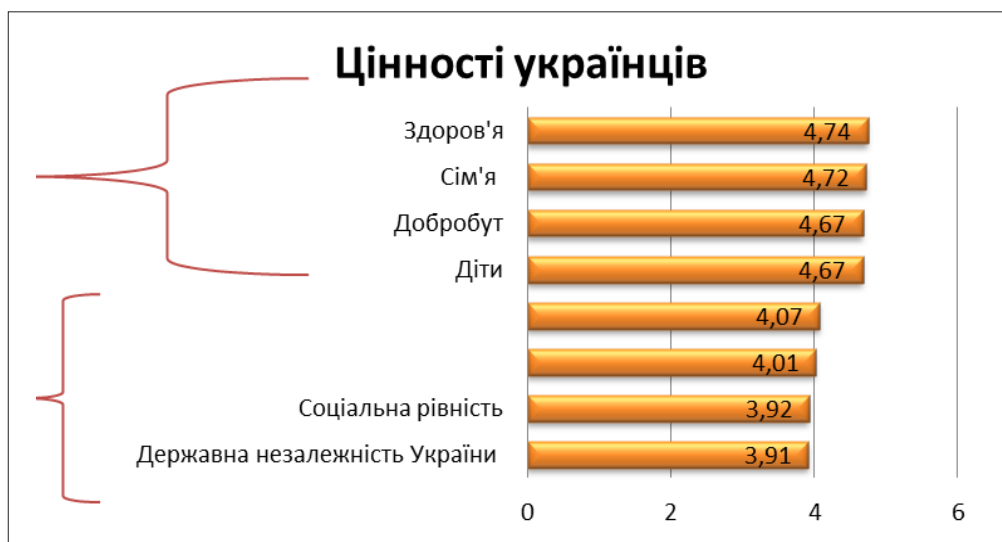

Рис. 1. Цінності українців

Ці висновки можна доповнити типовими рисами українця, які були продемонстровані в результаті досліджень цінностей різних народів Європи, проведених європейськими соціологічними інституціями, зокрема "The European Social Survey". Дослідження свідчать про те, що такі риси, як стурбованість власною безпекою, невміння самостійно приймати рішення, прагнення до самоствердження (статусу, багатства, влади), насторожене ставлення до змін, слабо виражене прагнення радити життю, є основними типовими рисами українця. Аналітики зазначають, що більшість цих рис була сформована в результаті впевненості у завтрашньому дні. Дослідники відзначають, що типовий українець кардинально відрізняється від типового жителя більшості європейських країн з багатолітньою демократією, стабільною економікою та низьким індексом корумпованості органів управління (наприклад, від мешканців скандинавських держав Данії або Швеції та країн північного заходу континенту, таких як Голландія, Бельгія, Франція та Німеччина) [8, с. 468].

Дослідженням цінностей активно займаються співробітники Інституту соціології НАН України. Так, А. Ручка, досліджуючи ціннісні пріоритети населення України, виділяє п'ять ціннісних синдромів [1, с. 118].

Перший ціннісний синдром охоплює вітальні цінності, такі як здоров'я (4,74 бали за 5-бальною шкалою), сім'я (4,72), діти (4,67), добробут (4,67) (середній бал становить 4,73).

Другий ціннісний синдром охоплює соціальні цінності, такі як створення в суспільстві різних можливостей для всіх, сприятливий морально-психологічний клімат у суспільстві, соціальна рівність (середній бал становить 4,06).

Третій ціннісний синдром охоплює традиціоналістські цінності, такі як національно-культурне відродження, участь у релігійному житті (середній бал становить 3,47).

Четвертий ціннісний синдром охоплює самореалізаційні цінності, такі як цікава робота, суспільне визнання, підвищення освітнього рівня, розширення культурного кругозору (середній бал становить 3,70).

П'ятий ціннісний синдром охоплює політико-громадянські цінності, такі як державна незалежність країни, демократичний розвиток країни, участь у діяльності політичних партій та громадських організацій (середній бал становить 3,51).

Отже, згідно з даними Інституту соціології НАН України пріоритетними є вітальні та соціальні цінності (рис. 1).

В. Горбулін та А. Качинський ґрунтовно дослідили проблему національних цінностей. Вчені структурували систему національних цінностей та виділили такі рівні цінностей, як цінності індивіда, цінності суспільства, цінності держави. Індивідуалізм, патріотизм, права та свободи, право приватної власності, загальнолюдські цінності належать до цінностей індивіда. Такі цінності, як природні ресурси, конституційний лад, національна безпека та державний суверенітет, система міжнародних зв'язків та безпосередньо територіальна цілісність, належать до цінностей держави. Такі суспільні цінності, як соціальна справедливість, добробут, міжконфесійна та міжетнічна злагода, ліберально-демократичні традиції, матеріальні та духовні надбання, належать до національних цінностей [1, с. 107].

На думку вищезгаданих дослідників, подальший розвиток та існування держави й нації мають розглядатися з огляду на її ціннісне ядро, до якого входять духовні надбання, добробут, система міжнародних зв'язків, соціальна справедливість, патріотизм та безпосередньо національна безпека, що консолідує суспільство.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що в процесі демократизації пострадянських країн, до яких

належить українське суспільство, відбуваються процес політичної адаптації особистості, посилення її участі у формуванні нових форм організації суспільства. Формується також система демократичних цінностей, до яких ми відносимо свободу, безпеку, захист прав і свобод людини, соціальну справедливість, міжетнічну та міжконфесійну злагоду, ліберальні традиції, матеріальні та духовні надбання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ручка А. Ціннісна ментальність вікових груп соціуму. *Соціологічні дослідження культури: концепції та практики* : колективна монографія. Київ : Інститут соціології, 2010. С. 117–127.
2. Горбулін В., Качинський А. Засади національної безпеки України. Київ : Інтертехнологія, 2009. 272 с.
3. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. Москва : Российская политическая энциклопедия, 1999. 320 с.
4. Растоу Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели. *Полис*. 1996. № 5. С. 5–15.
5. Трапезнікова Д. «Холодний душ» для правозахисників. URL: <http://dif.org.ua/article/kholodniy-dush-dlya-pravozakhisnikiv>.
6. Чупрій Л., Гай-Нижник П. Національні інтереси, національні цінності та національні цілі як структуроформуючі чинники політики національної безпеки. *Гілея*. 2014. Вип. 84 (№ 5). С. 465–471.
7. Iskhakova N. The stages of political adaptation of the population in the process of democratization. *Гілея*. 2018. Вип. 130 (3). С. 366–370.
8. Соціологічні опитування / The European Social Survey. URL: <http://ess.nsd.uib.no>.

REFERENCES:

1. Ruchka A. (2010). Cinnicna mental'nist' vikovy'x grup cociumu // *Cociologichni doclidzhennya kul'tupy': koncepciji ta ppakty'ky'*. Kolekty'vna monogrfiya. [The Mentality of Age Groups of the Co // Co-operation in the field of culture: concepts and practices]. Kyiv: Institute of Sociology.
2. Gopbulin V., Kachy'nc'ky'j A. (2009). *Zacady nacional'noyi bezpeky'Ukpayiny'* [According to the national policy of the Republic]. Kyiv: Intepteknologiya.
3. Pshevorsky'j A. (1999) *Demokraty'ya y' rynek. Poly'ty'chesky'e y' ekonomy'chesky'e reformy v Vostochnoj Evrope y' Laty'nskoj Amery'ke* [Democracy and the market. Political and economic reforms in Eastern Europe and Latin America]. Moscow: Russian Political Encyclopedia.
4. Rastou D. (1996) *Perexodi k demokraty'y': popitka dy'namy'cheskoj modely'* [Transitions to democracy: an attempt at a dynamic model]. *Polis*, no. 5 pp. 5–15.
5. Трапезнікова Д. “Soul shower” for lawyers] <http://dif.org.ua/article/kholodniy-dush-dlya-pravozakhisnikiv>.
6. Chuprij L., Gaj-Ny'zhny'k P. (2014). *Nacional'ni intepecy', nacional'ni cinnosti ta nacional'ni cili yak ctруктуроформуючі чинники політики національної безпеки* [National Implications, National Values and National Goals as Counter-Potential Factors in the Politics of the National security]. *Gileya*, no. 84 (5). pp. 465–471.
7. Iskhakova N. The stages of political adaptation of the population in the process of democratization. *Gileya*, no. 130 (3). – pp. 366–370.
8. The European Social Survey // *Sociologichni opytuvannya* [Sociological surveys] <http://ess.nsd.uib.no>.

Axiological bases of the development of Ukrainian society in the conditions of democracy

Chuprii Leonid Vasilyovich

D.Sc. in Political Science
 Professor of the Department
 of Sociology and Political Science of
 The National Aviation University
 Kosmonavta Komarova Ave., 1,
 Kyiv, Ukraine

Iskhakova Nataliia Gariyivna

PhD, Associate Professor
 of the Department of Sociology
 and Political Science of
 The National Aviation University
 Kosmonavta Komarova Ave., 1,
 Kyiv, Ukraine

This article reveals the political adaptation of the population of modern Ukraine in the process of democratic transformation. The general characteristics of political adaptation of people are established. The specificity of political adaptation in the transformation of authoritarian and totalitarian regimes is studied.

Nowadays, new systems of political values have been formed, which are essential for the democratization. The benefits of this study are allocation of two groups of mutually perceived values was approved. The first group is dominant. It is associated with values such as security; sovereignty; patriotism; freedom; human rights; justice; political stability. The second group of established values is evolving for example legality, responsibility, equality, political pluralism, legitimacy. This article reveals the understanding of these values of Ukrainian citizens on the basis of Ukrainian and European sociological research. The established system of key values of modern Ukrainian society is demonstrated by the results of a sociological research conducted by the National Institute for Strategic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. These conclusions are confirmed by the results of a study of the values of European peoples conducted The European Social Survey. Established value priorities for the Ukrainians. The core values are health, family, and well-being. The second priority is social values: social equality and equal opportunities for everyone. The third priority is the values of national and cultural rebirth, as well as religious values. The fourth priority is the value of self-development. The fifth priority for Ukrainians is the value of state independence, the development of democracy and civil society.

Consequently, it should be noted that in the course of democratization of the Post-Soviet countries which the Ukrainian society belongs to, there is a process of political adaptation of the personality, strengthening of its participation in formation of new forms of the organization of society. Also the system of democratic values to which we refer freedom, safety, and protection of the rights and freedoms of the person, social justice, interethnic and interfaith consent, the liberal traditions, material and spiritual achievements is formed.

Key words: political adaptation, political socialization, democratization, political value system.